

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

ТАЦІЄНКО НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 94:323.3(477)"1793/1917":94(477.46)](043.3)

**СЕЛЯНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД (1793-1917 рр.): НА МАТЕРІАЛАХ
УМАНСЬКОГО ПОВІТУ**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Миколаїв – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Кузнець Тетяна Володимирівна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
завідувач кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Міронова Ірина Сергіївна,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
доцент кафедри історії;

кандидат історичних наук
Касян Андрій Іванович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
старший викладач кафедри історії України

Захист відбудеться «06» грудня 2019 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чорноморського національного університету імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий «__» листопада 2019 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Селянство постає одним із базисних факторів історії українських земель у межах Російської імперії. Воно становило основну масу населення України і багато в чому визначило своєрідність соціокультурних процесів упродовж означеного періоду. Саме «селянськість» України може стати ключем до розуміння багатьох явищ та процесів як у її минулому, так і в сьогоденні.

Селянство завжди привертало увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчали різні грані його життєдіяльності. Проте вивчення селянства залишається актуальним, оскільки в рамках загального руслу селянознавчих досліджень постійно змінюється предмет дослідження. Сучасний стан розвитку історичного пізнання характеризується загальною переорієнтацією дослідницького мислення, переосмисленням історичних явищ і процесів, методів їх вивчення. Характерною тенденцією сучасного історичного пізнання є прагнення максимально досягнути «людський вимір» історії, увиразнити регіональні особливості, розглянути мікроісторичний рівень. Якщо історія селянства в соціально-економічному чи політичному аспекті, чи в соціокультурному плані на макроісторичному рівні вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то регіональний аспект цієї проблеми продовжує залишатися незораним полем. Між тим, саме регіональні дослідження визначаються сучасними дослідниками одним з найбільш перспективних напрямів в історичній науці.

Визначення територіальних меж дослідження зумовлене тим, що означений регіон мав особливі риси історичного, політичного, культурного, релігійного розвитку, специфічні міжетнічні, міжконфесійні відносини, зазнав впливу регіональної політики царизму. Не останню роль зіграло і те, що інші суспільні стани тогочасного суспільства в межах даного регіону уже були предметом спеціальних досліджень. Так, професор І. Кривошея на дисертаційному рівні дослідив дворянство Уманщини, професор Т. Кузнець опублікувала монографічне дослідження про православне духовенство Уманщини, а найчисленніший клас – селянство – продовжує перебувати за межами дослідницьких зацікавлень.

Отож, недостатня осмисленість проблематики в регіональному вимірі, наявність достатньої джерельної бази і наукове значення теми обумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Об'єктом дослідження є українське селянство імперського періоду в демографічних, економічних показниках та як соціокультурний феномен.

Предметом дослідження постає селянство Уманщини у соціальних вимірах та його суспільно-політична активність в умовах імперської політики Російського самодержавства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1793-1917 рр. Вибір *нижньої*

хронологічної межі зумовлений інкорпорацією Правобережної України Російською імперією, в тому числі земель історичної Уманщини у складі Уманського повіту Київської губернії. *Верхня* хронологічна межа пов'язана з крахом Російської імперії, що започаткував якісно нові зміни у становищі селянства.

Географічні межі дослідження означають частину Правобережної України, яка згідно з тодішнім адміністративно-територіальним поділом визначена як Уманський повіт, який за величиною площі був третім, а за чисельністю населення – другим серед дванадцяти повітів Київської губернії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі виявленого комплексу джерел та здобутків історіографії комплексно дослідити селянство повіту: скласти його демографічний портрет, показати соціально-економічне становище, динаміку суспільно-політичної активності.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, рівень і повноту забезпечення її джерельної бази;
- уявити демографічні показники селянства Уманського повіту (чисельність, питома вага, густота населення, майнова диференціація селянства) на тлі «загальноселянської» статистики Правобережної України;
- визначити освітній рівень селянства Уманщини та конкретизувати роль церковнопарафіяльних шкіл у поширенні грамотності;
- охарактеризувати селянські господарства Уманщини (майновий стан, параметри землеволодіння, традиційні сільськогосподарські заняття);
- показати динаміку суспільно-політичної активності селянства упродовж першої половини XIX ст.;
- простежити зміни в селянському середовищі, викликані перебігом селянської реформи 1861 р.;
- визначити характер селянського руху на Правобережжі на початку XX ст.

Наукова новизна даного дослідження визначається самою постановкою та розробкою цікавої теми, яка досі не вивчалася. У процесі її розробки на основі історіографії кількох періодів (імперська, радянська, українська сучасна та зарубіжна історіографія) та широкої джерельної бази було здійснено комплексний аналіз життєдіяльності найчисельнішого суспільного стану значного регіону, поведінка якого значною мірою визначала вектор розвитку краю.

Зокрема, *вперше*:

- введено до наукового обігу значну кількість нових документів, що відображають правове та соціально-економічне становище селянства означеного періоду;
- висвітлено динаміку чисельності та майнову диференціацію селянства Уманського повіту;
- досліджено рівень грамотності селянства Уманщини – найчисельнішої соціальної групи населення, найменш охопленої освітою;
- проаналізовано основні заняття та умови праці сільського населення регіону;

- з'ясовано параметри землеволодіння, розмір земельних наділів основної маси населення;
- увиразнено особливості селянських рухів, форм і методів боротьби сільських трударів Уманського повіту у досліджуваній період;
набули подальшого розвитку:
- систематизація джерельної бази, що дала змогу комплексно відтворити історію селянства досліджуваного регіону;
- відтворення особливостей реалізації реформи 1861 р. на Уманщині та Правобережжі загалом;
- вивчення історії українського суспільства в кінці XVIII – на початку XX ст.

Практичне значення дослідження. Основні положення дослідження та викладений у ньому фактичний матеріал доповнюють й поглиблюють знання з історії селянства Правобережної України. Матеріали дослідження стануть у нагоді при підготовці наукових статей, спецкурсів та факультативів з історії України для закладів вищої та середньої освіти, лекційних занять, навчально-методичних посібників. Зібраний та систематизований матеріал зможуть використовувати історики та краєзнавці, він значно доповнить джерельну базу регіональної історії і може бути використаний для подальших наукових досліджень.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертації обговорювалися і одержали позитивну оцінку на розширених засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Основні положення та результати дослідження оприлюднювалися автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема таких: П'яті Уманські краєзнавчі читання пам'яті В. А. Стефановича «Регіональні проблеми української історії та культури» (м. Умань, грудень 2011 р.); Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя (м. Умань, квітень 2012 р.); Історична пам'ять: суспільний феномен, поле громадської консолідації, перспективи досліджень (м. Умань, травень 2012 р.); Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст. (м. Київ, квітень 2013 р.); Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту (м. Умань, травень 2013 р.); Польсько-українські відносини в контексті європейської історії XVI-XXI століть (м. Умань, травень 2013 р.); Міжнародні, етносоціальні та регіональні чинники національної пам'яті (м. Умань, травень 2013 р.); Тарас Шевченко в національній пам'яті (присвячена 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка) (м. Умань, березень 2014 р.); Історія Уманщини в іменах (м. Умань, березень 2015 р.); Восьмі Уманські краєзнавчі читання (присвячені 400-річчю найдавнішої писемної згадки про Умань) (м. Умань, грудень 2015 р.); Історичні мідраші Північного Причорномор'я (м. Миколаїв, квітень 2018 р.); Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика (м. Умань, листопад 2018 р.); Соборність України як інтегральний чинник нації, держави, суспільства (м. Умань, квітень 2019 р.); Історія Уманщини в іменах (м. Умань,

березень 2019 р.); Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі (м. Одеса, липень 2019 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й фактичний матеріал, які містяться в дисертації, відображено в опублікованих автором 10 наукових працях, з яких 6 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні, 3 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Обсяг і структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дослідження складається з вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (403 позиції), додатків (25 сторінок). Загальний обсяг роботи становить 285 сторінок, з них основного тексту – 195 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано на її зв'язок із науковими програмами, визначено предмет, об'єкт, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано мету та завдання, методологічну основу, визначено наукову новизну дисертації та практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про наукову апробацію дослідження та структуру дисертаційної роботи.

Перший розділ **«Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»** складається з трьох взаємопов'язаних підрозділів, у яких висвітлено стан наукового вивчення теми, проаналізовано джерельну базу дослідження, окреслено його методологічні основи.

У підрозділі 1.1 **«Історіографія проблеми»** умовно виділено такі групи історіографії проблеми дослідження: імперська, радянська, сучасна українська та зарубіжна.

Для імперського періоду дослідження (кінець XVIII – початок XX ст.), характерним було видання узагальнюючих наукових праць, які не зважаючи на описовість є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у Правобережній Україні впродовж досліджуваного періоду. Фундаментальністю відзначаються видані київським губернатором І. Фундуклеєм¹ матеріали, які висвітлювали сприятливі умови розвитку сільського господарства Київської губернії, узагальнювали показники чисельності селянства та його соціальну структуру, кількість селянської землі тощо. Для вивчення соціально-економічного становища селянства Київської губернії, зокрема й Уманського повіту, важливими є дослідження Л. Похилевича, В. Мозгового та ін. Про селянські виступи, форми та методи боротьби в означеному регіоні згадувалося і в дослідженнях, присвячених селянству Російської імперії загалом. В імперській історіографії селянських рухів у Київській губернії необхідно виділити працю І. Іконникова²,

¹ Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 2. 572 с.

² Иконников И. С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-27 гг., в связи с событиями того времени (по архивным материалам). Санкт-Петербург : Тип. Императорской АН, 1905. 742 с.

який на основі широкої джерельної бази показав піднесення селянської активності в 1826-1827 рр., в тому числі і на Уманщині.

У радянський період (1920-80-ті рр.) цілий ряд тем було заборонено порушувати, а соціальне становище населення розглядалося тільки з класових позицій. Незважаючи на те, що здебільшого напрацювання радянських дослідників мають ідеологічне підґрунтя, вони містять конкретно-історичний матеріал, інформативність якого є вагомим джерельним підмурівком для сучасних досліджень. В. Іванушкін розглядав передумови аграрного руху початку ХХ ст. на Київщині, акцентуючи увагу на боротьбі за землю як споконвічну мрію селян. С. Шамрай у дослідженні, присвяченому Київській козаччині 1855 р., аналізував перебіг подій в повітах, що були найбільше охоплені заворушеннями, та реакцію влади на них. Серед напрацювань радянського періоду особливе місце посідають дослідження І. Гуржія³, який зробив вагомий внесок у вивчення соціально-економічної історії України. У працях П. Зайончковського розглядалися сутність та реалізація реформи 1861 р. та її регіональний аспект. Розмаїтістю використаного фактичного матеріалу відзначаються праці М. Лещенка та Д. Пойди. Своєрідним синтетичним підсумком історичної науки радянського періоду можна вважати багатотомні видання: «Історія СРСР» у 12 т., «Історія селянства Української РСР» у 2 т., «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 т. та 8-томна «Історія Української РСР».

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап в історії української історичної науки. Відсутність обмежень та регламентацій, притаманних попередній епосі, дозволила урізноманітнити підходи до вивчення минулого, залучити методологічні напрацювання та кращі досягнення зарубіжної історіографії. Важливе значення для зміни методологічних підходів сучасної історичної науки, перегляду напрямків досліджень мають праці О. Реєнта⁴. Про еволюцію основних галузей сільського господарства, форми землекористування та землеволодіння, реконструкцію суспільного життя в правобережних губерніях, у тому числі і в Київській, йдеться в працях О. Михайлюка, О. Крижановської, Я. Красовського, М. Казьмирчук, А. Криськова, А. Черепанова, а «Історія українського селянства» у 2-х томах узагальнює дослідницьку роботу, що здійснювалася в останні десятиліття у зазначеній проблематиці⁵. Значний доробок має і черкаська школа істориків-аграрників професора А. Морозова. Ю. Присяжнюк⁶, посилаючись на методологічні принципи «школи Анналів», аналізує розвиток правобережних губерній з погляду соціоментальної історії. Комплексним дослідженням соціально-економічного та культурного життя населення Уманщини у різних часових проміжках є колективна монографія «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)»⁷.

³ Гуржій І. О. Селянський рух на Україні в 1856 р. Київ : Держполітвидав УРСР, 1956. 23 с.

⁴ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.

⁵ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. 630 с.

⁶ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.

⁷ Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) : Монографія / С.Ю. Монке та ін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.

Вагомий внесок у вивчення населення Уманського повіту Київської губернії впродовж XIX – перших десятиліть XX століття зробила Т. Кузнець⁸.

Опрацювання наукової літератури засвідчує, що селянська проблематика не обійдена увагою дослідників, однак її регіональний аспект є найменш вивченим, тому науковий інтерес до нього є цілком закономірним.

У підрозділі 1.2 «*Джерельна база дослідження*» проаналізовано використані джерела дисертації, що складають комплекс архівних та опублікованих документів. Серед опублікованих джерел найбільші групи складають документальні (законодавчі й нормативно-правові акти, діловодні документи), довідкові, статистичні та періодичні видання.

Найбільшу цінність та основу джерельної бази дослідження становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, де зберігаються документи об'ємного 442 фонду – «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора», що містить значну кількість справ про соціальні процеси в Уманському повіті. Слід виділити достатньо великий масив документів, що стосувалися земельних суперечок селян Уманського повіту з поміщицькими економіями, сільськими громадами, односельчанами, родичами, що підкреслює проблему малоземелля в регіоні. Не менш інформативними є справи про жорстокі покарання, побиття, знущання поміщиків, економів, посесорів над безправним селянством повіту. У фонді відквалилися звернення поміщиків про повернення селян-втікачів, відомості про стихійні втечі як форму соціального протесту. Окремою категорією документів є звіти київського губернатора імператорові з даними статистичного характеру.

Особливий інтерес становлять справи ф. 533 – «Київський військовий губернатор». Зокрема, значний відсоток документів стосується придушення селянських виступів в Уманському повіті за допомогою військових команд. Інформацію про побиття селянами поміщиків, відмову мешканців с. Підвисокого протягом декількох років виконувати покладені на них обов'язки та виступи селян на Уманщині під проводом О. Семенова почерпнуто з архівних справ ф. 485 – «Київська палата кримінального суду». Загалом у дисертації використано матеріали 13 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, до того ж переважна більшість справ введена в науковий обіг вперше. Увиразнити та висвітлити завдання дисертаційного дослідження допомогли матеріали Державного архіву Київської області.

Поряд з архівними використано і опубліковані джерела. Серед них – видрукувані у Повному зібранні законів Російської імперії законодавчі акти. Цінним джерелом є «Памятные книжки Киевской губернии» та «Адрес-календари Киевской губернии» – офіційні довідкові видання Київського губернського статистичного комітету та матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. У дисертації використано низку збірників документів. Окрему групу використаних джерел склали періодичні видання – «Киевлянин», «Киевские епархиальные ведомости», «Рада», «Киевская старина», «Руководство для сельских пастырей», «Провинциальный голос».

⁸ Кузнець Т.В. Населення Уманщини в XIX – на початку XX ст. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 195 с.

Отже, залучена джерельна база дозволила вперше ввести у науковий обіг чимало матеріалів та з'ясувати невідомі чи маловідомі аспекти життя селянства досліджуваного регіону.

У підрозділі 1.3 *«Методологія дослідження»* охарактеризовано методологічну основу дисертації, яка становить поєднання принципів історизму, усебічності, об'єктивності, системності, комплексності, плюралізму використання яких спрямоване на неупереджене, усестороннє висвітлення подій, фактів та явищ. З спеціально-історичних методів у дослідженні використані: системний, аналітичний, статистичний, описовий, історико-типологічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, систематизації та логічного аналізу. Поєднання названих принципів та методів сприяло комплексному аналізу обраної проблеми та досягненню поставленої мети.

Другий розділ **«Селянство регіону в демографічній статистиці ХІХ – початку ХХ ст.»** складається з двох підрозділів, у яких представлено динаміку росту показників чисельності селянства Уманського повіту в досліджуваний період та з'ясовано освітній рівень основної маси населення як один з головних критеріїв гармонійного розвитку суспільства.

У підрозділі 2.1 *«Динаміка чисельності селянства: загальна характеристика»* встановлено, що поміщицькі селяни переважали над іншими категоріями селян, але при поступовому збільшенні у першій половині ХІХ ст. чисельності останніх (95,2% і 4,8% – у 1797 р. та 79% і 21% – у 1845 р.). У 1797 р. Уманський повіт займав 3 місце серед 12-ти повітів губернії за чисельністю кріпосного населення та у 1845 р. він перебував на 8 місці. Таке відчутне коливання можна пояснити наявністю на його території військових поселень, так як усі конфісковані маєтки учасників польського повстання 1830-1831 рр. в Київській і Подільській губерніях були передані у відання військового міністерства. В Уманському повіті лише в Олександра Потоцького конфісковано Уманський, Бабанський, Соколівський ключі з населенням 16 972 особи чоловічої статі. Уже в 1855 р. селяни в Уманському повіті (без м. Умань) становили 66,3% населення, а чисельність військових поселенців складала 25,4%.

За даними всеросійського перепису 1897 р. Уманський повіт серед 12-ти повітів Київської губернії займав третє місце за величиною площі та друге місце за чисельністю населення, однак не відносився до найбільш густонаселених повітів губернії. За чисельністю селянства Уманський повіт поступався Київському, однак за відсотком питомої ваги селянства у загальній чисельності населення посідав п'яте місце по губернії. Різниця в показниках між повітами була майже мінімальною. В Уманському повіті цей показник був дещо нижчий у порівнянні з «селянськими» повітами губернії (Чигиринським – 85,9%, Канівським – 85,3%, Таращанським – 84,6% та Звенигородським – 84,5%) – 83,2%, що пояснюється більшою чисельністю міщан, відсоток яких складав 14,8. Питома вага селянства серед населення Уманського повіту без повітового центру становила 90,2% від загальної кількості населення. Київська губернія теж була загалом «селянською», так як питома вага селян становила 77,8%. У сільській місцевості Уманського повіту корінні жителі становили 97,2% від загальної чисельності селянства в Уманському повіті без повітового центру. За статевою належністю жіноче населення переважало над чоловічим.

Чисельність селянства, як і усього населення Уманського повіту, на початку ХХ ст. зростала (якщо на 1897 р. питома вага селянства серед усього населення повіту складала 83,2%, то уже на 1899 р. – 87,7%). При тому чисельність селян серед жителів повітового міста у перші десятиліття ХХ ст. була надзвичайно низькою. Загальний приріст населення в перші десятиліття ХХ ст. призвів до росту показника густоти населення в регіоні, який засвідчує, що в найбільш скрутному становищі перебували селяни Подільської та Київської губерній, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення майже в чотири рази переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії.

Гостра соціальна криза стала основним чинником масової міграції українських селян у межах Російської імперії. Апогей переселенського руху припадав на період Столипінської аграрної реформи. За 1906-1912 рр. 99,3% переселенців Київської губернії склали саме селяни. Порівняння розмірів переселенського руху загалом по Правобережжю, показало, що наймасовішим він був саме з Київської губернії. Уманський повіт займав 5 місце в губернії за чисельністю переселенців, де переселенським рухом були охоплені усі його волості.

У підрозділі 2.2 «*Освітній рівень селян*» зазначається, що упродовж досліджуваного періоду освітній рівень селянства, як і розуміння важливості освіти, теж еволюціонував. Сільські парафіяльні школи Київської губернії наприкінці ХVІІІ ст. – на початку ХІХ ст. не були власне народними, вони мали на меті не стільки освіту селян, скільки формування релігійного світогляду. Справу залучення широких мас селянства до шкільної освіти взяла на себе Православна церква. Однак, уже на початку впровадження запланованих заходів духовенство зіткнулося з рядом невирішених проблем, однією з яких було нерозуміння і небажання самих селян отримувати освіту, крім того обов'язки селянства важко було поєднати з потребами школи. Скільки ж дітей регулярно відвідували школи визначити вкрай важко, адже домашні роботи, відсутність сезонного взуття та одягу, далека відстань до школи, погодні умови тощо ставали причиною невідвідування учнями шкільних занять. На плечі духовенства лягали не лише обов'язок навчання селянських дітей, а й турботи з організації та забезпечення шкіл, які спочатку розміщувалися в будинках священників та причетників. Благочинні священники Уманського повіту повідомляли, що в селах Глибочок, Майданецьке, Довгеньке, Заячківка, Розсішки, Посухівка школи не працюють з причин відсутності підтримки з боку економії та управителів маєтками, відсутність приміщень та протидію місцевих поміщиків, які зневажливо ставилися до самої лише ідеї селянської освіти. Окрім того, священники не могли достатньо часу приділяти освіті селянства через свої безпосередні обов'язки. Лише з другої половини ХІХ ст. на Правобережжі, зокрема в Київській губернії, активізувався процес створення народних шкіл.

Виразною була різниця освіченості селянського населення Уманського повіту у порівнянні з іншими верствами суспільства. За переписом 1897 р. із загальної чисельності селян в повіті грамотними були лише 28 347 селян, тобто 10,6%. Щодо міських мешканців Уманського повіту, то даний показник тут становив 34,8%, а звернення до показника рівня освіченості осіб духовного стану показало,

що він становив 72,8%. Отож у розділі доводиться, що справа народної освіти, особливо селянства, перебувала на дуже низькому рівні.

Третій розділ **«Селянські господарства Уманщини в умовах імперської аграрної політики»** складається з трьох підрозділів, матеріали яких увиразнюють проблему малоземелля в регіоні, яка визначала спосіб ведення господарства та основні види занять сільських трударів.

У підрозділі 3.1 *«Форми селянського землеволодіння»* зазначається, що саме Правобережна Україна була тим регіоном, де співіснування великих земельних латифундій та гострого селянського малоземелля визначало характер трудових відносин. Якщо ж врахувати факт диференціації селянства за ознакою земельної власності, то картина забезпечення продовольством з надільних земель матиме не привабливий вигляд. Саме від кількості наділеної землі залежала специфіка сільськогосподарських занять в повіті. У дореформений період на 1 селянина в Уманському повіті припадало 2,27 десятин землі, при середньому показнику по губернії – 2,44. На 100 десятинах озимого та ярового посіву в Уманському повіті працювало 165 селян, при середньому губерньському показнику – 157 осіб, тобто 2 десятини землі тут оброблялися приблизно 3 селянами. Селяни Правобережної України користувалися також сервітутами. Зростання цін на землю після ліквідації кріпосного права й спроби поміщиків перейти на більш ефективну сівозміну підштовхували їх до ліквідації сервітутів, що суперечило інтересам селян. На 1863 р. 59% селян Київської губернії мали наділ до 3 десятин на людину, а 19,2% – взагалі до 2 десятин. Навіть у другій половині XIX ст. кількість поміщицької землі у Київській губернії переважала над селянською. Орна земля була основою забезпечення селян. У 1877-1878 рр. в Уманському повіті показник розораних і оброблюваних земель був найвищим по губернії і складав 76% (299 898 десятин). У селянських господарствах повіту засівалося 56 773 десятини озимими культурами (31,1%) та 62 950 десятин – яровими (34,4%), під стручковими було зайнято 2 220 десятин (1,2%), коренеплідними – 3 218 десятин (1,8%) та під паром знаходилося 31,1% – 56 930 десятин. Кількість сінокісної землі значно поступалася перед орною, що впливало на поголів'я худоби у селянських господарствах та й визначало хліборобство як основну галузь забезпечення.

У другій половині XIX ст. та на початку XX ст. малоземелля в Київській губернії продовжувало зростати. Станом на 1905 р. на 1 селянський двір в Уманському повіті припадало 3,9 десятин землі, разом із Звенигородським – 3,8 і це був найнижчий показник по губернії. Земельними наділами до 5 десятин на Уманщині володіли 75% селян, ділянки землі від 5 до 10 десятин мали 25% селян, а наділів понад 10 десятин в Уманському повіті не було взагалі. У порівнянні з Лівобережжям та Півднем правобережні селянські господарства мали найменші земельні наділи.

Спробою вирішення наболілого селянського питання стало впровадження Столипінської аграрної реформи. Із 23 322 домогосподарств у 52-х населених пунктах Уманського повіту з общини вийшло 17 849 (76,5%). За ними було закріплено 83 461 десятину землі, тобто в середньому по 4,7 десятин на один двір. Розмежування земель призвело до конфліктних ситуацій між жителями сіл

Собківка, Псярівка, Бабанка та Свинарка, де мали місце пошкодження державного майна, образи і погрози на адресу посадовців, що зумовило застосування сил поліції і арешти. Станом на 1910 р. селянські землі в Київській губернії складали 54,8%, натомість поміщицькі – 35,5%, у Подільській – 54,8% та 37,2% і Волинській – 49,6% та 38,8% відповідно. Отже, однією з головних причин зuboжіння найчисельнішої верстви населення було малоземелля, яке в пореформені роки ще більше зростало.

У підрозділі 3.2 «Традиційні сільськогосподарські заняття» з'ясовано, що на тлі загальної врожайності в Київській губернії Уманський повіт значно відрізнявся продуктивністю ведення господарства. Урожайність посівів залежала від родючості ґрунту, а відтак в Уманському повіті були одні з найвищих показників врожайності озимого та ярового зерна. Варто зазначити, що озимих зернових культур в повіті висівали більше, ніж ярових, однак кращий урожай давали ярові. Родючість ґрунтів була визначальною для спеціалізації сільськогосподарського виробництва, від якої залежали види занять населення. З кожним роком збільшувалися площі посаженої картоплі, що пояснюється її першочерговим, після хліба, значенням у селянському харчовому раціоні. У другій половині XIX ст. селянський хліб складав не більше 10% усього товарного хліба. До того ж чимало селян були змушені продавати необхідний для власних споживчих потреб хліб аби сплатити численні податки. В Уманському повіті, у порівнянні з іншими повітами губернії, були найвищі показники урожайності жита. У підрозділі зазначається, що наприкінці XIX – на початку XX ст. при вирощуванні жита, гречки, проса та чечевиці урожайність в повіті перевищувала середні губернські показники, менш урожайними були ярова пшениця та кукурудза, а урожайність решти культур коливалася в межах середнього показника по губернії.

Однак не завжди високий врожай був запорукою достатнього забезпечення селян. Рутинна сільськогосподарська техніка часто визначала якість польових робіт. В умовах малоземелля населення було змушене шукати засобів до існування. Одним із таких засобів на селі були ремесла та промисли. Більшість сільських трударів повіту займалися промислами виключно для власних господарських потреб і лише деякі з них – для продажу. Ще однією додатковою статтею прибутків були найми на заробітки. Найбільш поширеними їх видами були найми до міського населення у якості прислуги та на чорнові роботи, а також від'їзди до інших губерній на сільськогосподарські польові роботи, фабрики, заводи, залізниці. У 1901 р. для виходу за межі Київської губернії мешканцям Уманського повіту було видано 7016 паспортів із 154 169 по губернії. А це означало, що в одному з найчисельніших повітів губернії – Уманському, відхід на заробітки не був масовим, так як мешканці інших повітів отримували більше паспортів. У період жнив, а особливо у найбільш урожайні роки, поміщики та заможні селяни відчували потребу в робочих руках і наймали робітників, переважно, з піших селян, які порівняно з тяглими мали менші земельні наділи. Такий заробіток дозволяв їм отримати продовольство для забезпечення своїх сімей, адже платню робітники отримували, здебільшого, не грішми, а снопами. Жорстока експлуатація селянської праці, що була основою

панщинної системи ведення господарства, відсталість сільськогосподарської техніки зумовлювали важкі умови праці, супутником якої був травматизм та висока смертність населення.

У підрозділі 3.3 «Тваринництво в селянських господарствах» показано, що селяни Уманського повіту перевагу віддавали розведенню овець простих порід, що було характерним і для губернії загалом. Бджільництвом займалися переважно заможніші селяни, так як за право користування придатними для пасік місцями бджолярі обкладалися податком. У порівнянні з вівчарством менш поширеним серед селян повіту, та й губернії загалом, було розведення свиней. Утримання худоби, її поголів'я залежали в першу чергу від кількості сінокісних земель у господарствах селян.

Представлені у дисертації статистичні показники свідчать, що у 1897 р. основу тваринництва Уманського повіту продовжувало складати вівчарство – 49,5%, 18,9% тваринництва повіту складало скотарство, 17,5% – конярство, 13,8% – свинарство та 0,3% – козівництво. Порівняння даних про загальну кількість худоби в Київській губернії з відповідними показниками по селянських господарствах показує, що 91,6% коней, 89,3% великої рогатої худоби, 92,4% овець, 87,5% свиней та 30,3% кіз знаходилося у селянських господарствах. Однак наявна кількість худоби в селянських господарствах була недостатньою для їх забезпечення. В Уманському повіті, при найбільшій кількості голів овець в губернії, даний показник становив лише 35,5 на 100 селян. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. кількість худоби у селянських господарствах Уманського повіту поступово зменшилася. Скорочувалося поголів'я овець, свиней та кіз, водночас поголів'я великої рогатої худоби та коней поступово збільшилося. Зростання кількості робочої худоби у процесі зменшення її загального числа свідчило про перевагу потреби робочої худоби над продовольчими потребами.

Четвертий розділ «**Суспільно-політична активність селянства**» складається з трьох підрозділів, у яких з'ясовуються причини поширення протестних настроїв, форми та методи боротьби правобережного селянства у досліджуваний період.

У підрозділі 4.1 «*Селянські рухи в першій половині ХІХ ст.*» з'ясовано, що з розвитком товарного виробництва експлуатація селян посилювалася ще більше: панщина подекуди тривала 4-6 днів на тиждень, а під час польових робіт могла бути щоденною; не виключенням була праця в недільні та святкові дні; норми відробітку завищувалися, а відтак селянин був змушений невиконану роботу залишати на наступний день, тим самим збільшуючи кількість днів панщини у зв'язку з неможливістю виконати норму вчасно. Нерідко селяни змушені були обробляти поміщицькі поля власною худобою. Посилення кріпосницької експлуатації супроводжувалося знущаннями поміщиків над селянами. Про фізичні покарання та свавільний суд в Уманському повіті свідчить значна кількість архівних матеріалів, у яких йдеться про смерті селян з вини управителів та економів, незаконне привласнення селянських грошей, безпричинні покарання та непосильні роботи, жорстоке поводження та невиконання грошей за згінні дні тощо. Такі факти замовчувалися, так як під страхом суворого покарання селянам було заборонено навіть скаржитися на своїх поміщиків. Жінки та дівчата-кріпачки часто ставали жертвами розбещеності землевласників. Кріпаки були позбавлені

найелементарніших прав, так як поміщик впливав і на особисте життя селянина. Таке поводження поміщиків та економів не могло не викликати протестів.

Щодо масових селянських хвилювань, то як форми протесту деякі з них тривали по декілька або навіть десятки років. Так, селяни с. Підвисокого Уманського повіту протягом 1811-1826 рр. відмовлялися сплачувати чинш та виконувати покладені на них повинності. Активність селянських рухів часто залежали від поширюваних чуток про волю. Такі розмови в селянському середовищі ставали каталізатором нової хвилі виступів. В Уманському повіті очікування волі і чулки про неї стали приводом для виступу в 1826 р. під проводом Олексія Семенова. Територією виступу були містечко Іванька, села Романівка, Мошурів, Полковниче, Тальне. Виступи селян на чолі з Олексієм Семеновим мали відголоски і в інших населених пунктах краю – с. Багва, с. Рубаний Міст. Масовий селянський рух «Київська козаччина» в Уманському повіті охопив такі села як Нова Гребля, Красний Кут, Паланочка, Мошурів, Попівка, Охматів, Вороне, Костянтинівка, Антонівка, Побійна, Харківка, Безпечна, Кислин, Русалівка, Хижня, м. Буки. Однак, у дореформений час селяни вдавались до радикальних форм боротьби лише в крайніх випадках. А найбільш поширеними формами боротьби проти несправедливості були подання скарг і прохань до владних інстанцій, підпали та навмисне псування поміщицького майна, переходи і втечі селян з насиджених місць.

У підрозділі 4.2 «*Аграрна реформа 1861 р. у сприйнятті селян*» розглянуто модель взаємовідносин селян, поміщиків та держави, що сформувалася в процесі реформи 1861 р. Селяни з непохитним переконанням свого права на землю, що займало визначальне місце в їх світобаченні, зіштовхнулися з необхідністю і невідворотністю викупної операції, з потребою платити за землю, а за певних обставин і можливістю втратити частину наділів, що були в їхньому користуванні. Все це виходило за межі селянського розуміння, але водночас штовхало на непоступливість в обстоюванні своїх прав на землю. У підрозділі зазначається, що у 60-х роках XIX ст. на Правобережжі відбулося 2079 селянських виступів, а це 72,4% усіх заворушень в Україні. На Київську губернію припадало 46% правобережних та 33,3% усіх виступів в Україні. На Уманщині масового характеру набували селянські протести у формі відмови від виконання надмірних і обтяжливих повинностей та прийняття уставних грамот. Яскравими прикладами таких протестів були конфлікти у селах Ладижинка, Заячківка, Максимівка, Зеленьків, Корсунка, Майданецьке, Росоховатка. В цілому по Київській губернії на 1 січня 1863 р. було прийнято 844 уставні грамоти, які підписали 260 977 селян (61,3%). А відмовились підписувати 596 грамот і 164 928 селян відповідно. У кризовій ситуації селяни легко довіряли думці іншої людини, яку сприймали як джерело інформації, як експерта, апелюючи, в першу чергу, до вміння читати. Так сталося у селах Кривець та Погоріла, де «порадниками» сприймалися міщанин з Ольгополя, який закликав до збройного виступу проти поміщиків і уставних грамот та місцевий солдат-писар, що навчав грамоти селянських дітей і по своєму тлумачив Положення 1861 р., що зумовило відмову частини селян від виконання покладених на них обов'язків.

Авторитетним порадиником селяни вважали священика, але він не завжди опікувався інтересами парафіян.

Протягом квітня 1861 р. селянський рух охопив 96 населених пунктів у 12 повітах Київської губернії. Масове впровадження уставних грамот на Правобережжі розпочалося 1862 р. До цього часу в селянському середовищі поширилася думка, що зобов'язання селян перед поміщиками дійсні протягом двох років з часу видання Маніфесту, по завершенні яких вони отримають і волю, і землю без будь-якої плати за неї. Цікаво, що селяни часто апелювали до так званих «надійних джерел інформації», сприймаючи їх з абсолютною довірою. До таких відносились агітаційні листівки та брошури, що поширювалися серед народу, і які яскраво підкреслювали нерозуміння селянами умов реформи. До конфліктних ситуацій між селянами і поміщиками призводило розмежування земель, в результаті якого останні могли позбавляти селян вигонів, водопоїв та замінювати їх наділи гіршими тощо. Крім того землеміри, намагаючись догодити поміщикам прирізали землі, особливо угіддя спільного користування, замінювали гірші поміщицькі землі на кращі селянські тощо. Захищаючи свої права, селяни зривали роботу землемірів тим, що відмовлялися вказувати межі своїх наділів, знищували межові знаки, ухилялися від участі у перевірці володільних актів, або відкрито чинили опір військам та поліції. Яскравими прикладами цього були події в селах Тальне, Соколівка й Березівка Уманського повіту.

У підрозділі «*Селянські рухи в подіях початку ХХ ст.*» показано, що найбільшого піднесення селянський рух набув на Правобережжі, де у 1900-1901 рр. відбулося 72,5% усіх виступів. У 1905 р. селянськими заворушеннями були охоплені 23 із 36 повітів правобережних губерній. На Уманщині аграрні страйки відбувалися в с. Хижна, Корсунка, Майданецьке. Селяни вимагали збільшення заробітної плати та відсторонення від робіт селян із сусідній сіл. Упродовж 1906-1907 рр. на Правобережжя припадало 73,6% виступів, на Лівобережжя – 21,3%, а на Південь – 5,1%. З червня 1907 р. по липень 1914 р. в Україні відбулося 479 селянських виступів, з них 323 (67,4%) – на Правобережжі.

Напади на маєтки, підпали ставали масовим явищем. В Київській губернії протягом 1905 р. 24% від загальної кількості усіх пожеж складали саме підпали. У 1907 р. кількість пожеж в Київській губернії збільшилась, порівняно з 1906 роком, на 26,6%, кількість згорілих будинків – на 29,9%. Чисельність навмисне спричинених пожеж теж зросла порівняно з минулим роком: якщо в 1906 р. їх було 614 випадків, то 1907 р. – 791 (22,7%). Однією з ознак назрівання соціального вибуху було зменшення селянського попиту на поміщицьку землю. Селяни утримувались від купівлі поміщицької землі і сподівались, що вона дістанеться їм без грошей. Очікуючи розподілу землі, селянство вороже ставилося до сторонніх претендентів на поміщицькі угіддя. Приводом до початку селянських заворушень часто ставали усіякі чутки, що підсилювалися агітаційною літературою та різного роду прокламаціями. Такі чутки закінчилися розгромами винокурного та цукрового заводів в с. Майданецьке Уманського повіту. Влада намагалася стримувати бунтівні настрої селянства, друкуючи і поширюючи через мирових посередників, вчителів і навіть духовенство звернення із закликами до покори і врегулювання конфліктних ситуацій мирним

шляхом. У підрозділі зазначається, що основним спірним питанням залишалася земля. Зі скаргами економічного характеру до суду зверталися жителі сіл Дмитрівського, Немирівки, Корсунки, Чорної Кам'янки, Малої Севаст'янівки, Великого Кужилева, Крачківки, Косенівки, Нової Греблі, Кобринової Греблі, Коржової Уманського повіту. Залежність мирових посередників, справників, зрештою суддів від поміщиків призводила у багатьох випадках до несправедливого та неправдивого слідства та суду.

Введення в поміщицькі економії військ для придушення селянських виступів ще більше загострювало ситуацію. Про участь селянства Уманського повіту в революційних подіях повідомляла періодична преса. Зокрема у газеті «Киевлянин» повідомлялося про виступи з вимогами підвищення заробітної плати, крадіжки поміщицького майна, підпали магазинів та приміщень економії, псування сільськогосподарського реманенту, відсторонення від роботи найманих робітників із сусідніх сіл, потрапи посівів на поміщицьких полях у таких уманських селах: Рижавка, Шукайвода, Дубова, Гордашівка, Гродзево, Чорна Кам'янка, Коржова, Глибочок, Романівка, Христинівка, Городниця, Антонівка, Синиця, Юрківка, Кузьмина Гребля, Осітна, Шукайвода, Черповоди, Сичівка, Новоселиця. Загалом на Правобережжя у 1914 р. припадало 69,6% усіх виступів в Україні (з них на Київську губернію – 42,9%), у 1915 р. – 47,8%, у 1916 р. – 64,4%.

У **висновках** узагальнено результати дослідження, сформульовано основні положення, які виносяться на захист.

1. Аналіз історіографії засвідчує, що селянська проблематика залишається однією з актуальних. Однак історія селянства Уманського повіту – одного з найбільших і найчисельніших у Київській губернії – ще не була темою спеціального дослідження. З'ясовано, що в українській історичній науці селянство вивчалось передусім у соціально-економічному аспекті. Особлива увага приділялася висвітленню динаміки селянських виступів, однак їх регіональний аспект досліджувався лише частково. Джерельна база є достатньою для висвітлення зазначеної теми. Вона дозволила в процесі підготовки дисертаційного дослідження вперше виявити і ввести до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що дало змогу дослідити соціально-економічне становище, динаміку чисельності, рівень освіченості, суспільну активність селянства Уманського повіту тощо. Вивчення досягнень історіографії, аналіз широкої джерельної бази, використання основних підходів, принципів і методів наукового дослідження дозволили досягнути поставленої мети та вирішити завдання дослідження.

2. Встановлено, що динаміка чисельності селянства як у цілому по Київській губернії, так і в Уманському повіті мала хвилеподібний характер. Уманський повіт як один з найбільших за площею і за кількістю мешканців, у досліджуваний період був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживала у сільській місцевості, а серед сільського населення переважали поміщицькі селяни. У першій половині XIX ст. кількість поміщицьких селян в цілому по губернії збільшилась з 443 926 осіб у 1797 р. до 501 453 осіб у 1845 р. В Уманському ж повіті відповідні показники увиразнили зменшення їх від 43 564 осіб до 41 669 осіб, однак причинами цього були не демографічні процеси, а переведення частини селян у розряд військових поселенців. Київська губернія

напередодні аграрної реформи була лідером серед 53 губерній європейської частини імперії за кількістю кріпосного населення, а Уманський повіт за даним показником був дев'ятим серед дванадцяти повітів. Високі викупні платежі, податки, відробітки, малоземелля стали причиною міграції селян. Київська губернія була четвертою за кількістю переселенців. Столипінська аграрна реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Та в силу недостатньої підготовленості реформи, чимало переселенців поверталися і таким чином чисельність селянства знову збільшувалася.

3. З'ясовано, що найчисельніша соціальна група населення, українське селянство, була найменше охоплено освітою. Справу залучення широких мас селянства до шкільної освіти взяла на себе Православна церква і, починаючи з 1860-х років, поширення церковнопарафіяльної освіти набуло масового характеру. У 1861-1862 рр. Київська губернія стала першою серед інших губерній імперії по темпах розширення мережі церковнопарафіяльної освіти, а в Уманському повіті до 1870 р. було відкрито найбільше шкіл з усіх повітів губернії. Та попри це рівень грамотності селянства залишався низьким. У ході Першого всеросійського перепису населення 1897 р. виявлено усього 18,1% грамотного населення, а у сільській місцевості грамотними себе назвали тільки 14% мешканців Київської губернії. Серед селян цей показник був ще нижчим – 12,1%. Найвищий показник грамотності був серед вікової групи 10-19 років, за нею слідувала вікова категорія 20-29 років, а із збільшенням віку спостерігається зменшення кількості грамотних. Не винятком був і Уманський повіт, де кількість грамотного сільського населення становила 10,6% від усього селянства повіту. До того ж, рівень освіти серед жінок був набагато нижчий ніж серед чоловіків. Вражає чисельність селян, що закінчили вищий навчальний заклад, а саме – 1 особа, що становить 0,004% з 27 321 грамотних в повіті. Середню освіту серед селян Уманського повіту мали 63 особи (54 чоловіки та 9 жінок), що становить 0,2% від загальної кількості грамотних. Однак, не зважаючи на деякі зрушення у питанні народної освіти, все ж і на початку ХХ ст. проблеми забезпечення шкільними приміщеннями, навчальною літературою, безкоштовними читальнями та бібліотеками в Київській губернії залишалися актуальними.

4. Визначено, що протягом досліджуваного періоду спостерігалася досить значна різниця у забезпеченні селян надільною землею у розрахунку на одну рев'язьку душу. Причому через постійний ріст населення ця величина щодалі зменшувалася. При визначенні розміру земельних наділів колишніх поміщицьких селян враховано, що на Правобережжі селяни поділялися на тяглих, піших та городників і розміри їхніх ділянок були далеко не однаковими. Якщо останні мали лише присадибні ділянки, то наділи тяглих приблизно удвічі перевищували угіддя піших. При чому у різних населених пунктах розмір земельного наділу тяглого чи пішого селянина міг теж відрізнитися. Адже якщо у 1860 р. в Правобережній Україні на 1 рев'язьку душу в середньому припадало близько 3 десятин землі, у 1880 р. – трохи більше 2 десятин, то у 1900 р. середній наділ ледь досягав 1,5 десятини. Особливостями землеволодіння Київської губернії було переважання великої земельної власності, довгострокова оренда, де орендаторами виступали не селяни чи сільські громади, а здебільшого представники з інших

соціальних верств. На початку ХХ ст. Уманський повіт був одним з найменш забезпечених землею в Київській губернії.

Зазначається, що при сприятливих умовах для сільськогосподарського виробництва в середній та південній частині Київської губернії, територія Уманського повіту була чи не найсприятливішою для продуктивного ведення господарства. Хліборобство було основним способом забезпечення селянина. Селянство повіту вирощувало озиме та ярове збіжжя, городні культури, але переважна більшість посівів пшениці, вівса та гороху припадала на поміщицькі господарства. У структурі валового врожаю «селянський хліб» складав не більше 10% від усього товарного хліба, що вирощувався на землях Уманського повіту. В повіті вирощували найвищі в Київській губернії врожаї жита, пшениці, гречки, проса, чечевиці, але це не означало високого рівня достатку селян. Селянські господарства і у пореформений час продовжували залишатись відсталими і не могли повністю забезпечити селянські сім'ї. Тому поряд із сільськогосподарським виробництвом селяни займалися ремеслами та промислами.

Наголошується, що успішне ведення сільського господарства, попри родючість ґрунтів, залежало ще й від забезпеченості тягловою силою. Тваринництво було традиційним заняттям селян і рентабельність їх господарств значною мірою залежала від його розвитку. Селянство Уманського повіту перевагу віддавало вівчарству: якщо в цілому по Київській губернії вівці складали 39,1% в структурі поголів'я, то у тваринництві повіту вівці складали 45,4%. Основною робочою силою у господарствах були коні: 91,6% їх поголів'я в губернії знаходилось в селянських господарствах. Наприкінці ХІХ ст. показник забезпеченості одного селянського господарства худобою становив: по Київській губернії 5,3, а по Уманському повіту 4,4. Але забезпеченість господарств робочою худобою була недостатньою, що впливало на стан сільського господарства та забезпеченість селян.

5. Встановлено, що посилення кріпосницької експлуатації селянства Уманського повіту, а саме зростання панщини, завищення норм відробітків, не врегульований механізм сплати податків, що нерозривно було пов'язане з жорстокістю та безкарністю поміщиків, призвело до загострення протестних настроїв основної маси населення та зростання селянських заворушень. У найбільш безправному становищі перебували жінки та дівчата-кріпачки, які часто ставали жертвами розпусти землевласників, потерпали від важких непосильних робіт та піддавалися жорстким покаранням з боку управителів та економів. Протестні акції селянства іноді могли бути досить тривалими як у с. Підвисокому Уманського повіту, де селяни відмовлялися сплачувати податки та відробляти покладені на них обов'язки впродовж 1811-1826 рр. Каталізатором суспільної активності часто ставали чутки про волю, що спричинили селянські заворушення під проводом Олексія Семенова та участь у масовому селянському русі 1855 р. на Київщині. Однак радикальні форми протесту не набули значного поширення на Уманщині в першій половині ХІХ ст. Основною формою протесту залишалися скарги, прохання, переходи й втечі, підпали та псування поміщицького майна.

6. З'ясовано, що оприлюднення Маніфесту 1861 р. зумовило нову хвилю селянського руху, а основними формами протесту були: відмова від виконання

повинностей та підписання уставних грамот, вирубки поміщицьких лісів та знищення посівів, опір розмежуванню земель, самочинне переобрання сільських старост і волосних старшин тощо. Селяни розглядали уставні грамоти як новий спосіб позбавлення довгоочікуваної волі, а землю сподівалися отримати безкоштовно. Крім того, мировими посередниками в більшості були поміщики, які складали уставні грамоти з урахуванням власних інтересів. Свідченням селянського опору є велика кількість архівних справ про стягнення з селян викупних платежів при допомозі військових команд. В цілому, аграрна реформа, не вирішуючи очікуваного селянами питання про наділення землею, залишала основу для невдоволення і продовження боротьби.

7. На початку ХХ ст. в селянському середовищі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. Селяни усвідомили себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на справедливих засадах. Селянський революційний рух усе більше набував активних форм, таких як: напади на маєтки та економії, грабунки, підпали, захоплення поміщицьких земель, вирубка казенних та поміщицьких лісів, страйки, потрави посівів і сінокосів, самочинне переобрання місцевих органів управління, протистояння поліції, військам. На Правобережжі переважала страйкова боротьба з вимогами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Приводом до початку масових заворушень часто ставало поширення в селянському середовищі недостовірних чуток, які в Уманському повіті призвели до розгромів двох заводів в с. Майданецькому. Опрацьовані матеріали свідчать про те, що селянський рух мав переважно економічний характер, який особливо загострився у 1909-1910 рр. Невирішене аграрне питання було одним із джерел селянської революції й під час Першої світової війни, однак війна породила і нові форми селянського протесту, які були спрямовані проти мобілізації, виконання окопних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Тацієнко Н. Л. Уманщина ХІХ століття в показниках демографічної та сільськогосподарської статистики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2013. Вип. 21. С. 123–127.
2. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту за Всеросійським переписом населення 1897 року. *Гілея : науковий вісник.* 2013. Випуск 72 (№ 5). С. 80–86.
3. Тацієнко Н. Л. Пожежі у повсякденні Уманщини ХІХ – на початку ХХ ст.: спроба систематизації причин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2018. Вип. 51. С. 231–236.
4. Тацієнко Н. Л. Аграрна реформа 1861 року у сприйнятті селян Уманського повіту Київської губернії. *Емінак : науковий щоквартальник.* 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 27–32.

5. Тацієнко Н. Л. Виступи селян Уманського повіту в 1826 р. під проводом Олексія Семенова. *European philosophical and historical discourse*. 2018. Volume 4. Issue 4. pp. 6–11.
6. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту у революційних подіях 1905-1907 рр. *Емінак : науковий щоквартальник*. 2019. № 2 (26) (квітень-червень). С. 56–65.
7. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту ХІХ – початку ХХ ст.: імперський період дослідження. *Гілея : науковий вісник*. 2019. Випуск 147. С. 128–133.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманщини в демографічній статистиці ХІХ – початку ХХ століття. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя*: Збірник наукових праць. Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 110–114.
9. Тацієнко Н. Л. Освітній рівень селянства за даними перепису населення 1897 року (на прикладі Уманського повіту). *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст.*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 12-13 квітня 2013 р.). Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2013. С. 30–35.
10. Тацієнко Н. Л. Тваринництво в селянських господарствах Уманського повіту в ХІХ – на початку ХХ ст. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 липня 2019 року). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. С. 32–36.

АНОТАЦІЯ

Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.) : на матеріалах Уманського повіту. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2019.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню становища правобережного селянства наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. У роботі відображено динаміку чисельності, рівень освіченості, соціально-економічне становище, суспільну активність селянства Уманського повіту. Визначено, що однією з головних причин зубожіння найчисельнішої верстви населення було малоземелля, яке в пореформені роки ще більше зростало. Зазначається, що хліборобство було основним способом забезпечення селянина, проте успішне ведення сільського господарства, попри родючість ґрунтів, залежало ще й від забезпеченості тягловою силою. Встановлено, що посилення кріпосницької експлуатації селянства Уманського повіту призвело до загострення протестних настроїв основної маси населення та поширення селянських заворушень, а проведення селянської реформи 1861 р. не вирішило очікуваного селянами питання про наділення землею. Визначено, що найбільш масовим селянський рух другої половини ХІХ - початку ХХ ст. був саме на Правобережжі.

Ключові слова: селянство, Уманський повіт, Київська губернія, малоземелля, селянські виступи.

АННОТАЦИЯ

Тациенко Н. Л. Крестьянство Правобережной Украины в имперский период (1793-1917 гг.): На материалах Уманского уезда. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». – Черноморский национальный университет имени Петра Могилы, Николаев, 2019.

Диссертация посвящена комплексному исследованию положения правобережной крестьянства в конце XVIII – начале XX в. В работе отражена динамика численности, уровень образованности, социально-экономическое положение, общественная активность крестьянства Уманского уезда. Определено, что одной из главных причин обнищания многочисленного слоя населения было малоземелье, которое в пореформенные годы еще больше возросло. Отмечается, что земледелие было основным способом обеспечения крестьянина, однако успешное ведение сельского хозяйства, несмотря на плодородие почвы, зависело еще и от обеспеченности тягловой силой. Установлено, что усиление крепостнической эксплуатации крестьянства Уманского уезда привело к обострению протестных настроений основной массы населения и распространению крестьянских волнений, а проведение крестьянской реформы 1861 г. не решило ожидаемого крестьянами вопроса о наделении землей. Определено, что наиболее массовым крестьянское движение второй половины XIX – начала XX в. был именно на Правобережье.

Ключевые слова: крестьянство, Уманский уезд, Киевская губерния, малоземелье, крестьянские выступления.

SUMMARY

Tatsiyenko N. L. The peasantry of Right-bank Ukraine during the imperial period (1793-1917): on the materials of Uman district. – Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate degree in Historical Sciences, specialty 07.00.01 History of Ukraine. – Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2019.

The thesis is devoted to a comprehensive study of Right-bank Ukraine's peasantry in late 18th – early 20th centuries. The general characteristics of Ukrainian rural population were shown on the example of Uman district in Kyiv province. The regional peculiarities of conditions the largest social stratum lived in during the studied period were also elucidated.

The presented research describes the peasantry's way of life, social and economic status, population dynamics, educational level and social activities in Uman district in late 18th – early 20th centuries. It has been proved that the dynamics of the peasantry population in both Kyiv province and Uman district had a wave-like character. During the studied period Uman district, as one of the largest areas in terms of its territories and number of inhabitants, was agricultural region; the vast majority of its population lived in rural zones and was not properly educated. The Orthodox Church contributed greatly to the involvement of broad masses of the peasantry into school education. As a result,

since the 1860s the church and parish education had become widespread. The thesis proves that, despite the noticeable changes in the issue of public education, peasantry education even in early 20th century can be stated as insufficient one. At that time the percentage of literate rural population was 10.6 per cent of the entire number of peasants in Uman district. In addition, the level of female education was much lower than male one.

It has been determined that during the studied period a significant difference in providing every peasant entered in a census list with allotment was observed. The fact that Right-bank Ukraine's peasants were divided into tax, pedestrians and gardeners was taken into account when the size of land plots was determined for the former landlord peasants and consequently the size of their plots was far from uniform. If the gardeners had only small holdings, tax peasants' fields were twice bigger in size than those of pedestrians. Moreover, the dimension of allotment for tax peasants or pedestrians could be different in various settlements. The specificity of agricultural activities in the district depended greatly on the amount of lands to be allotted. This indicator also affected the material support of rural workers, because it determined the amount of lands in a separate farm. The predominance of large land ownership and long-term lease when the tenants were not peasants or rural communities, but mostly representatives from other social strata can be stated among the main peculiarities of land tenure in Kyiv province. In early 20th century Uman district was one of the least provided with lands in Kyiv province. High redemption payments, taxes, villain-socage and shortage of lands resulted in migration of peasants. Kyiv province was the fourth region among large areas in number of displaced persons. Stolypin's agrarian reform increased the resettlement from Ukrainian lands.

It has been determined that farming was the main means of providing for the peasants. It is emphasized that successful agriculture, despite the fertility of soils, also depended on the provision of draft power and livestock. Meanwhile, the population increased but the peasant farms were slowly being supplied with necessary draft power.

Livestock farming was a traditional occupation for the peasants and the profitability of their farms depended largely on their development. It has been found that in Uman district the peasantry preferred sheep breeding and horses were the main workforce in their farms. It has also been stated that in this district the intensification of the feudal exploitation of the peasantry together with landowners' cruelty and impunity led to the protests among the majority of the population and increase of peasant riots. The thesis notes that the peasant reform of 1861 did not solve the issue of allotment expected by the peasants and left the basis for the peasant dissatisfaction and the continuation of the struggle. Refusal to perform duties and to sign charter documents, cutting down landlord forests and destruction of crops, resistance to land zoning, arbitrary re-election of village headmen and parishioners were among the main forms of protests in the second half of the 19th century. The peasants considered the charter documents as a new way of depriving them of their long-awaited freedom, and hoped to get land free of charge. In late 19th – early 20th centuries Right-bank Ukraine witnessed the biggest peasant movement.

Key words: peasantry, Uman district, Kyiv province, shortage of lands, peasant riots.

Підписано до друку 04.11.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 0,90
Тираж 100 прим. Замовлення № 2875

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Садова, 2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com
vizavisadova@gmail.com